

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI МОЛИЯ ВАЗИРИНИНГ БУЙРУҒИ

Ички аудит миллий стандартларини тасдиқлаш ҳақида

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 14 февралдаги ПҚ–128-сон “Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети харажатлари самарадорлигини янада ошириш ва давлат молиявий назорати органлари фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорига мувофиқ буюраман:

1. Ички аудит миллий стандартлари иловага мувофиқ тасдиқлансин.
2. Мазкур буйруқ Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси билан келишилган.
3. Мазкур буйруқ расмий эълон қилинган кундан этиборан кучга киради.

Мазкур буйруқ иловасининг 1-банди тўртинчи хатбошиси ва 15-банди 2023 йилнинг 1 сентябридан кучга киради.

Молия вазири

Тошкент ш.,
2022 йил 03 октябрь,
52/сон

Т. Ишметов

Келишилди:

.....   "   "
"   "   "
"   "   "

Тошкент ш.,
2022 йил 05 сентябрь,

" . .

Ўзбекистон Республикаси
молия вазирининг
2022 йил 3 октябрдаги
52-сон буйруғига
ИЛОВА

Ички аудит миллий стандартлари

Мазкур Ички аудит миллий стандартлари (бундан буён матнда Стандарт деб юритилади) вазирлик ва идораларнинг ички аудит хизмати (бундан буён матнда ички аудит хизмати деб юритилади) фаолиятининг сифат кўрсаткичлари ҳамда ички аудит тадбирларини ўтказишнинг стандартларини белгилайди.

1-боб. Умумий қоидалар

1. Мазкур Стандарда қуйидаги асосий тушунчалар қўлланилади:

вазирлик ва идоралар – ички аудит хизмати ташкил этилган бюджет маблағларини тақсимловчилар ва улар тизимидаги бюджет ташкилотлари ҳамда давлат мақсадли жамғармалари;

ички аудит йиллик режаси – ички аудит хизмати томонидан бир календар йил давомида ички аудит тадбирлари ўтказилиши лозим бўлган ички аудит объектлари рўйхати, ички аудит тадбирини ўтказиш муддатлари ҳамда масъул шахслар тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган ҳужжат;

ички аудит миллий малака сертификати – ички аудит хизмати ходими малакасини тасдиқлайдиган ва унга ички аудит хизматида фаолият юритиш имкониятини берадиган ҳужжат;

ички аудит объекти – ички аудит тадбири амалга оширилиши назарда тутилган вазирлик ва идоралар;

ички аудит фаолияти – вазирлик ва идораларда бюджет интизомини мустаҳкамлаш, бюджет тўғрисидаги қонунчилик бузилиши ҳолатларини олдини олиш, бюджет тизими бюджетлари ҳамда қонунчилик ҳужжатлари билан тақиқланмаган бошқа манбалардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолашга қаратилган мустақил фаолият;

ички аудит тадбири – ички аудит объектларида ички аудит хизмати мақсадларига эришишга қаратилган ички аудит хизмати ходими томонидан амалга ошириладиган жараён=

ички аудит тадбири дастури – ички аудит тадбирининг йўналишлари, муддати, ички аудит тадбирини ўтказиш гуруҳи, ички аудит тадбири билан қамраб олинadиган давр тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олувчи ҳужжат;

ички аудит тадбири ҳисоботи – ички аудит тадбири яқунлари бўйича расмийлаштириладиган ва ўзида ички аудит тадбири давомида аниқланган ҳолатлар, жумладан қонунбузилиш ҳолатлари, бюджет интизومي ҳолати, кузатишлар натижалари, таклиф ва тавсиялар, ички аудит тадбири ҳисоботида келтирилган таклиф ва тавсияларни бажариш бўйича чора-тадбирлар режаси (бундан буён матнда чора-тадбирлар режаси деб юритилади) ҳамда ички аудит объекти томонидан тақдим этилган фикр ва мулоҳазалар (агар мавжуд бўлса) акс этадиган ҳужжат;

ички аудит тадбирини ўтказиш гуруҳи – ички аудит тадбирини ўтказиш мақсадида ички

аудит хизмати раҳбари томонидан ташкил этиладиган ҳамда ички аудит ходим(лар)и ва вазирлик ва идора тузилмасидан жалб қилинган мутахассислардан иборат гуруҳ. Бунда, ички аудит тадбирини ўтказиш гуруҳига ички аудит хизмати раҳбари ёки ходими раҳбарлик қилади;

ички аудит хизмати – вазирлик ва идораларда ички аудит фаолиятини амалга оширувчи ҳамда бошқа таркибий тузилмалардан мустақил таркибий бўлинма;

молиявий бошқарув – вазирлик ва идорани молиявий таъминлашни бошқариш жараёни;

хавф – маълум бир ҳодиса ёки ҳолатнинг вазирлик ва идораларнинг молиявий фаолиятига салбий таъсир кўрсатиш эҳтимоли;

чора-тадбирлар режаси – ички аудит тадбири натижасида аниқланган қонунчилик ҳужжатлари талабларининг бузилиши ҳолатлари ва уларнинг хавфини камайтириш ҳамда бартараф этиш юзасидан берилган таклиф ва тавсияларни бажарилиши бўйича тайёрланадиган ҳужжат.

2. Стандартнинг мақсади ички аудит хизмати фаолиятининг тамойиллари ва сифат кўрсаткичларини белгилаш ҳамда ички аудит тадбирларини ўтказишнинг стандартларини жорий этиш ҳисобланади.

2-боб. Ички аудит хизмати фаолиятининг сифат кўрсаткичлари стандарти

1-§. Ички аудит хизмати фаолиятининг тамойиллари

3. Ички аудит хизмати ўз фаолиятини мустақиллик, холислик, қонунийлик, малакалилик ва ахборот хавфсизлигини таъминлаш тамойиллари асосида амалга оширади.

4. Ички аудит хизмати ўз фаолиятини амалга оширишда мустақилдир.

5. Ички аудит хизмати ва унинг ходимлари ўз фаолиятини амалга оширишда, шу жумладан ички аудит тадбирларини ўтказиш ва унинг натижаларини расмийлаштиришда беғараз бўлиши ва холислик билан ёндашиши, манфаатлар тўқнашувига йўл қўймаслиги лозим.

6. Ички аудит хизмати ўз фаолиятини қонунчилик ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга ошириши ҳамда ваколатларидан четга чиқмаслиги лозим.

7. Ички аудит хизмати ходимлари ўз фаолиятини амалга оширишда малакага эга бўлиши ҳамда мунтазам ўз малакасини ошириб бориши лозим.

8. Ички аудит хизмати ходимлари ўз фаолиятини амалга оширишда олинган маълумотларни белгиланган тартибда сақлаши, улардан фаолиятидан ташқари ҳолларда фойдаланмаслиги ва давлат сирини ҳамда бошқа сир сақланадиган маълумотларни ошкор этмаслиги лозим.

2-§. Ички аудит хизматининг мустақиллиги

9. Ички аудит хизмати ўз фаолиятида вазирлик ва идоранинг бошқа таркибий бўлинмаларидан мустақил ҳисобланади ва бевосита вазирлик ва идора раҳбарига бўйсунди ҳамда унга ҳисобдордир.

10. Ички аудит хизмати томонидан ўзига юклатилган вазифаларни бажаришда, шу жумладан ички аудит тадбирларини режалаштириш, ўтказиш ҳамда унинг натижаларини расмийлаштиришда ички аудит хизматининг фаолиятига аралаштириш тақиқланади.

11. Вазирлик ва идора раҳбари ички аудит хизмати мустақиллигини таъминлаш учун қуйидагиларни амалга оширади:

Ички аудит хизмати тўғрисидаги низомни тасдиқлайди;

ички аудит йиллик режасини тасдиқлайди;

ички аудит хизмати фаолиятини амалга ошириш учун зарур шарт-шароитларни яратади;

ички аудит йиллик режасининг бажарилиши, ички аудит хизмати мустақиллигининг таъминланиши ва фаолиятини амалга оширишда юзага келаётган муаммолар юзасидан таклиф, тавсия, маълумот ҳамда ҳисоботларни кўриб чиқади.

12. Ички аудит хизмати раҳбари ички аудит хизмати мустақиллигини таъминлаш бўйича қуйидагиларни амалга оширади:

ички аудит хизматини бошқаришда бевосита вазирлик ва идоранинг раҳбарига бўйсунди;

ички аудит хизмати фаолиятига бўлган ҳар қандай аралашувлар ёки аралашуш учун уринишлар тўғрисида вазирлик ёки идора раҳбарини зудлик билан хабардор қилади ҳамда ваколати доирасида уларни бартараф этиш чораларини кўради;

вазирлик ва идора раҳбарига ички аудит хизмати фаолияти тўғрисидаги ҳисоботда ички аудит хизмати фаолиятининг мустақиллигини таъминланиши бўйича маълумот беради.

13. Ички аудит хизмати ходим(лар)и ички аудит хизмати мустақиллигини таъминлаш учун қуйидагиларни амалга оширади:

ички аудит хизмати фаолиятининг асосий тамойилларига амал қилади;

ички аудит тадбирларида иштирок этиш ёки ўтказишга йўл қўйилмайдиган ҳолатлар юзага келганда, ички аудит хизмати раҳбарини (ички аудит тадбири ички аудит хизмати раҳбари томонидан ўтказилаётганда вазирлик ва идора раҳбарини) хабардор қилади;

ўз фаолиятига бўлган ҳар қандай аралашувлар ёки аралашувга бўлган уринишлар тўғрисида ички аудит хизмати раҳбарини (ички аудит тадбири ички аудит хизмати раҳбари томонидан ўтказилаётганда вазирлик ва идора раҳбарини) хабардор қилади.

3-§. Ички аудит хизмати ходимларининг малакасига қўйиладиган талаблар

14. Ички аудит хизмати ходимлари ўзига юклатилган вазифа ва функцияларни амалга ошириши учун талаб этиладиган билим ҳамда қуйидагилар бўйича етарли малака ва кўникмаларга эга бўлиши лозим.

ички аудит объекти молиявий фаолиятига тааллуқли бўлган маълумотларнинг мавжудлиги ҳамда ишончилигини баҳолаш;

ички аудит тадбирлари билан қамраб олинган масалаларнинг аҳамияти, муҳимлиги ва мураккаблигини аниқлаш;

ички аудит объектида бюджет интизомига амал қилиниши ва молиявий бошқарув жараёнларининг самарадорлигини ўрганиш;

молиявий хато ва камчиликлар, ҳуқуқбузарлик ҳолатларининг юзага келиши эҳтимолини баҳолаш;

ички аудит объекти молиявий фаолиятини такомиллаштириш бўйича таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш.

15. Ички аудит хизмати ходимининг малакаси ички аудит миллий малака сертификати орқали тасдиқланади.

16. Ички аудит хизмати раҳбари доимий равишда ички аудит хизмати ходимларининг малакасини баҳолаш ҳамда уларнинг малакасини ошириш учун зарур чора-тадбирларни амалга

оширади.

4-§. Ички аудит хизмати фаолияти сифатини таъминлаш

17. Ички аудит хизмати фаолиятининг сифатини таъминлаш ички аудит хизмати раҳбари томонидан фаолиятни мазкур Стандарт ва ички аудит фаолиятига оид қонунчилик ҳужжатларига мувофиқлигини ўрганиш ҳамда фаолият натижаларининг самарадорлигини баҳолаш орқали амалга оширилади.

18. Ички аудит хизмати раҳбари ички аудит хизмати фаолияти сифати ҳамда самарадорлигини таъминлаш ва доимий ошириб бориш чораларини кўради.

19. Ички аудит хизмати раҳбари ички аудит хизмати фаолияти тўғрисидаги ҳисоботда ички аудит хизмати сифати ва самарадорлигини таъминлаш ҳамда уни ошириб бориш тўғрисидаги маълумотларни вазирлик ва идора раҳбарига тақдим этади.

20. Ички аудит фаолияти сифатини таъминлаш ва ошириб бориш ички аудит хизмати фаолиятини ички ва ташқи баҳолаш орқали амалга оширилади.

21. Ички аудит хизмати фаолиятини ички баҳолаш ички аудит хизмати раҳбари томонидан амалга оширилади ҳамда доимий мониторинг ва даврий баҳолашни ўз ичига олади.

22. Доимий мониторинг ички аудит тадбирларини режалаштириш ва уларнинг бажарилишини назорат қилиш, ички аудит тадбирларига оид ҳужжатларни кўриб чиқиш ҳамда чора-тадбирлар режасини бажарилиши мониторингини амалга ошириш билан боғлиқ доимий тадбирлар орқали амалга оширилади.

23. Даврий баҳолаш ички аудит хизмати фаолиятини мазкур Стандарт ва ички аудит фаолиятига оид қонунчилик ҳужжатларига мувофиқлигини баҳолаш ҳамда ички аудит объектларининг ички аудит тадбирлари натижалари бўйича билдирилган фикр-мулоҳазаларини таҳлил қилиш асосида амалга оширилади.

24. Ташқи баҳолаш Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ички аудит хизмати фаолиятининг мазкур Стандарт ва ички аудитга оид тегишли қонунчилик ҳужжатларига риоя қилинишини ўрганиш орқали амалга оширилади.

3-боб. Ички аудит тадбирларини ўтказиш стандарти

1-§. Ички аудит йиллик режаси

25. Ички аудит хизмати томонидан бир календар йил давомида ўтказиладиган ички аудит тадбирларини аниқлаш мақсадида ички аудит йиллик режаси ишлаб чиқилади.

26. Ички аудит йиллик режаси хавф таҳлили асосида ҳамда ички аудит хизматида мавжуд вақт ва инсон ресурсларини ҳисобга олган ҳолда келгуси йил учун ҳар йили декабр ойининг 15 санасига қадар ишлаб чиқилади.

27. Ички аудит йиллик режасида ички аудит тадбирлари ўтказиладиган ички аудит объектлари рўйхати, ички аудит тадбирини ўтказиш муддати, ички аудит тадбири билан қамраб олинadиган давр ва масъул ходим кўрсатилади.

28. Ички аудит йиллик режаси вазирлик ва идора раҳбари томонидан ҳар йили декабр ойининг 25 санасига қадар тасдиқланади.

2-§. Ички аудит тадбирини ташкил этиш

29. Ички аудит тадбирлари ички аудит йиллик режаси асосида ички аудит объектида

ўтказилади.

30. Бюджет тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатлари бузилганлиги тўғрисида маълумотлар келиб тушганда ҳамда фуқаролар иштирокидаги аудит тизими орқали ички аудит тадбири ўтказиладиган ички аудит объектилари аниқланганда, ички аудит тадбирлари вазирлик ва идора раҳбари қарори асосида ўтказилади.

31. Ички аудит тадбири ички аудит хизмати ходимлари сонидан келиб чиқиб ички аудит тадбирини ўтказиш гуруҳи ёки ички аудит хизмати ходими томонидан ўтказилади.

32. Ички аудит хизмати ички аудит объекти раҳбарига ички аудит тадбири давомида бажариладиган ишлар тўғрисида қисқача маълумот, ички аудит тадбирини ўтказишда тақдим этилиши лозим бўлган маълумотлар ва ҳужжатлар рўйхати ҳамда уларни тақдим этиш муддатлари, ички аудит тадбирини ўтказиш гуруҳи аъзолари рўйхатини илова қилган ҳолда хабарнома юборади.

Бунда, хабарнома ички аудит объектига ички аудит тадбири бошланишидан 5 иш куни аввал юборилади.

33. Ички аудит хизмати томонидан ҳар бир ички аудит тадбирини ўтказиш учун ички аудит тадбири дастури ишлаб чиқилади.

34. Ички аудит тадбири дастури ички аудит тадбирининг йўналишлари, муддати, ички аудит тадбирини ўтказиш гуруҳи тўғрисидаги маълумотлар, ички аудит тадбири билан қамраб олинadиган давр, ички аудит тадбирида қўлланиладиган аудит усулларини ўз ичига олади.

35. Ички аудит тадбири дастури ички аудит тадбирини ўтказиш гуруҳи раҳбари ёки ички аудит хизмати ходими томонидан тасдиқланади.

3-§. Ички аудит тадбирини ўтказиш

36. Ички аудит тадбирлари қуйидаги мақсадларда ўтказилади:

бюджет интизомини мустаҳкамлаш;

бюджет тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатлари бузилиши ҳолатлари профилактикасини амалга ошириш;

бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш.

37. Ички аудит тадбирини ўтказиш гуруҳи (ички аудит хизмати ходими) ушбу Стандарт ва ички аудит тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ ички аудит объектида ички аудит тадбирларини ўтказиш учун билим ва кўникмаларга эга бўлиши лозим.

38. Ички аудит тадбири давомида ички аудит тадбирини ўтказиш гуруҳи (ички аудит хизмати ходими) ички аудит объектининг молиявий фаолиятига оид ҳужжатлар ва маълумотларини ўрганади ҳамда таҳлил қилади.

39. Ички аудит тадбирини ўтказиш гуруҳи (ички аудит хизмати ходими) томонидан ўрганиш ва таҳлил натижалари асосида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилади.

40. Ички аудит хизмати раҳбари ички аудит тадбирини ички аудит тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ ўтказилишини назорат қилади.

41. Ички аудит хизмати раҳбари ички аудит тадбирларини ўтказиш жараёнида жиноят аломатлари мавжудлиги тўғрисида шубҳа пайдо бўлганда, тегишли чоралар кўриш (ҳужжатлаштириш, олдини олиш чораларини кўриш) ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга материалларни юбориш учун вазирлик ёки идора раҳбарини ёзма равишда хабардор қилади.

4-§. Ички аудит тадбири натижаларини расмийлаштириш

42. Ички аудит тадбири натижалари ички аудит тадбири ҳисоботи шаклида расмийлаштирилади.

43. Ички аудит тадбири ҳисоботида ички аудит тадбири натижалари, таҳлиллар, кузатишлар, таклиф ва тавсиялар, чора-тадбирлар режаси ҳамда ички аудит объекти томонидан тақдим этилган фикр ва мулоҳазалар (агар мавжуд бўлса) акс эттирилади.

44. Ички аудит тадбири ҳисоботи ички аудит тадбирини ўтказиш гуруҳи (ички аудит хизмати ходими) ҳамда ички аудит объекти раҳбари ва молиявий-ҳўжалик фаолияти бўйича масъул шахслар томонидан имзоланади.

45. Ички аудит тадбири ҳисоботи ички аудит объекти раҳбари ёки молиявий-ҳўжалик фаолияти бўйича масъул шахслар томонидан имзоланмаган тақдирда, ички аудит тадбирини ўтказиш гуруҳи (ички аудит хизмати ходими) бу ҳақда далолатнома расмийлаштирилади ва ички аудит тадбири ҳисоботига илова қилади.

46. Ички аудит тадбири ҳисоботи икки нусхада расмийлаштирилади ҳамда ички аудит хизмати ва ички аудит объектида сақланади. Ички аудит тадбири ҳисоботи вазирлик ва идора раҳбарига унинг сўровига мувофиқ тақдим этилиши мумкин.

5-§. Чора-тадбирлар режаси бажарилишини мониторинг қилиш

47. Чора-тадбирлар режаси ички аудит объекти томонидан ички аудит тадбирини ўтказиш гуруҳи (ички аудит хизмати ходими) билан биргаликда ишлаб чиқилади ҳамда ички аудит объекти раҳбари томонидан тасдиқланади.

48. Чора-тадбирлар режаси ички аудит тадбирини ўтказиш гуруҳи (ички аудит хизмати ходими) томонидан берилган таклиф ва тавсиялар, уларни амалга оширилиши ва унинг муддатлари, масъул шахс тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади ҳамда ички аудит тадбири ҳисоботига илова қилинади.

49. Ички аудит объекти ҳар чорақда чора-тадбирлар режасининг бажарилиши тўғрисида ички аудит хизматига маълумот тақдим этади.

50. Ички аудит хизмати ички аудит объектлари томонидан чора-тадбирлар режасини бажарилиши мониторингини амалга оширади.

51. Чора-тадбирлар режаси ички аудит объекти томонидан бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаган тақдирда, ички аудит хизмати бу ҳақда вазирлик ёки идора раҳбарига маълумот киритади.

52. Ички аудит хизмати раҳбари ички аудит хизмати фаолияти тўғрисидаги ҳисоботда ички аудит объектлари томонидан чора-тадбирлар режасини бажарилиши юзасидан мониторинг натижалари тўғрисидаги маълумотларни акс эттиради.

6-§. Ваколат доирасидан ташқаридаги хавфлар ҳақида хабар бериш

53. Ички аудит хизмати ходимлари ички аудит объекти фаолиятига салбий таъсир кўрсатувчи хавф(лар)ни аниқлаган тақдирда, уларни бартараф этиш имкониятларини баҳолайди.

54. Ички аудит объекти ички аудит хизмати томонидан аниқланган хавфларни бартараф этиш бўйича чоралар кўради.

55. Ички аудит хизмати аниқланган хавфларни бартараф этиш ички аудит объекти

имкониятидан ташқари бўлган тақдирда, бу ҳақда вазирлик ва идора раҳбарига маълумот тақдим этади ҳамда уларни бартараф этиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади.

56. Вазирлик ва идора раҳбари хавфларни бартараф этиш бўйича тегишли чора-тадбирларни амалга оширади ҳамда ўз ваколатидан ташқарида бўлган хавфлар бўйича маълумотларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига тақдим этади.

57. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги вазирлик ва идораларнинг ички аудит объектларида аниқланган хавфлар тўғрисидаги маълумотларини ўрганади ҳамда ўз ваколати доирасида уларни бартараф этиш бўйича вазирлик ва идора билан ҳамкорликда иш олиб боради.

7-§. Ички аудит хизмати фаолияти тўғрисида ҳисобот

58. Ички аудит хизмати раҳбари вазирлик ва идора раҳбарига ички аудит йиллик режасининг бажарилиши ҳамда фаолияти натижалари тўғрисида ҳисобот чорагидан кейинги ойнинг 20-санасигача чораклик ҳисобот ҳамда ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 25 январига қадар йиллик ҳисобот тақдим этади.

59. Ички аудит хизмати фаолияти тўғрисидаги ҳисоботда ички аудит хизмати томонидан ҳисобот даврида амалга оширилган ишлар тўғрисидаги маълумотлар, шу жумладан қуйидагилар кўрсатилади:

ички аудит йиллик режасида тасдиқланган ички аудит тадбирларининг бажарилиш ҳолати;

ҳисобот йилида ўтказилиши режалаштирилган, лекин амалга оширилмаган ички аудит тадбирлари тўғрисидаги маълумотлар;

ички аудит объектлари томонидан чора-тадбирлар режасининг бажарилиши тўғрисидаги маълумотлар;

келгуси ҳисобот йилида ички аудит хизмати фаолиятини ривожлантириш бўйича таклифлар;

ички аудит хизмати фаолияти сифатини таъминлаш ва ошириш тўғрисида маълумотлар;

аниқланган тизимли хавфлар ва уларни олдини олиш ҳамда бартараф этиш бўйича вазирлик ёки идора даражасида амалга оширилиши лозим бўлган ишлар ҳақида таклиф ва тавсиялар;

аниқланган тизимли хавфларни олдини олиш ҳамда бартараф этишда вазирлик ваколатига қирмайдиган масалалар ва уларни бартараф этиш бўйича таклиф ва тавсиялар;

вазирлик ва идора фаолиятида бюджет интизомини мустаҳкамлаш, хавфларни профилактика қилиш ҳамда бюджет харажатлари натижадорлиги ва самарадорлигини ошириш бўйича таклифлар.